

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ОСВІТИ

Кваліфікаційна робота бакалавра
з теми:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У
ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ ВІЙНИ»**

Виконав:
здобувач вищої освіти групи Psp1–B21
освітньо-професійної програми
Практична психологія
спеціальності 053 Психологія
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові
науки

Мітрохін Іван Сергійович

Науковий керівник:
Дуткевич Т.В., кандидат психологічних наук,
професор, професор кафедри психології
освіти

Рецензент:
Блашкова О.М., кандидат педагогічних наук,
доцент, в.о. завідувача кафедри практичної
психології Маріупольського державного
університету

Кам'янець-Подільський - 2025 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	7
1.1 Поняття педагогічної толерантності та чинники її розвитку.....	7
1.2. Особливості розвитку толерантності педагогів в умовах війни.....	20
Висновки до першого розділу	29
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПЕДАГОГІВ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	31
2.1. Методика та аналіз результатів емпіричного дослідження розвитку толерантності вчителів.....	31
2.2. Методичні рекомендації зі створення сприятливих психологічних умов розвитку толерантності педагогів в умовах війни.....	40
Висновки до другого розділу.....	48
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53
ДОДАТКИ.....	59
Додаток А. Діагностика комунікативної толерантності (В.В.Бойко).....	59
Додаток Б. Методика оцінки агресивності у взаєминах А. Асінгера	61
Додаток В. Діагностика схильності до стресів і конфліктів (Дж.Дженкінсон).....	63
Додаток Д. Діагностика самоконтролю в спілкуванні М.Снайдера	65
Додаток Е. Тренінгові вправи з розвитку толерантності педагогів в умовах війни	65
Додаток Ж. Кількісні результати емпіричного дослідження.....	68

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження присвячене вивченню психологічних умов розвитку толерантності педагогів середньої освіти в умовах війни. Актуальність даної проблеми визначається причинами як практичного, так і теоретичного характеру.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну призвело до серйозних наслідків для середньої освіти в Україні. Школи зазнали людських втрат: вчителі, учні, батьки загинули через військові дії та російську окупацію. Сотні шкіл були зруйновані або пошкоджені. Мільйони дітей і тисячі українських вчителів були змушені переселитися всередині країни або виїхати за кордон. Щодня всі учасники освітнього процесу проходять випробування війни (вимушені перерви під час занять, перебування в укриттях, перехід на дистанційну чи змішану форму навчання, попередження про авіанальоти та відключення електрики).

Через умови війни є загроза посилення жорстокості, нетерпимості, агресивності, ворожості в освітньому середовищі, і це при тому, що сучасна освіта в Україні відмовилася від авторитаризму і орієнтована на впровадження демократичної моделі, утвердження гуманітарної парадигми, розбудову нової української школи.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблема розвитку толерантності педагогів вже була предметом уваги дослідників у контексті їхнього професійного становлення (Балл Г.О. [3], Брюховецька О. В. [5; 6], Волощук І.А., Вакуліна А.В. [9], Гнатовська К. С. [11], Кічук Н. [19], Лосієвська О.Г. [26], Молчанова А.О. [28] та ін.). Окремі й нечисленні праці присвячено розвитку толерантності педагогів в умовах викликів сьогодення (Грабовська І. О. [12], Фіданян О.Г. та ін. [33], Chuuko Н. та ін.. [44]).

Разом з тим, у психолого-педагогічних дослідженнях недостатньо висвітлено психологічні умови розвитку толерантності вчителів, а особливо в сучасних умовах війни. Все це, на нашу думку, обумовлює актуальність

розроблення проблеми кваліфікаційної роботи на тему «Психологічні умови розвитку толерантності педагогів в умовах війни».

Об'єкт дослідження – розвиток толерантності як професійно важливої якості особистості вчителя.

Предмет дослідження – психологічні умови розвитку толерантності вчителів в умовах війни.

Мета роботи: виявити психологічні умови розвитку педагогічної толерантності вчителя закладу загальної середньої освіти в умовах війни.

У відповідності з об'єктом, предметом і метою дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Виявити основні теоретичні підходи до розуміння толерантності педагогів та її розвитку у психології.

2. Схарактеризувати особливості розвитку толерантності педагогів в умовах війни.

3. Визначити шляхом емпіричного дослідження психологічні умови розвитку толерантності вчителів.

3. Розробити методичні рекомендації зі створення психологічних умов розвитку толерантності вчителів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс методів: аналіз проблеми дослідження на базі психолого-педагогічної літератури, констатувальний експеримент з використанням емпіричних методів («Діагностика комунікативної толерантності В.В.Бойко», методика схильності особистості до стресів та конфліктів Дж. Дженкінсона, методика оцінки агресивності у взаєминах А.Асінгера, методика діагностики самоконтролю у спілкуванні М.Снайдера), методи статистичної і логічної (аналіз, узагальнення, порівняння) обробки емпіричних даних та їх унаочнення (таблиці).

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася упродовж 2024-25 навчального року. В емпіричному дослідженні взяли участь педагоги закладу загальної

середньої освіти № 13 м. Кам'янця-Подільського у кількості 62 осіб.

На *першому етапі* вивчався стан розробки визначеної проблеми у її теоретичному та прикладному аспектах. Сформульовано науковий апарат роботи: об'єкт, предмет, мету і завдання, розроблено програму та методичну базу дослідження. Проведено теоретичний аналіз проблеми, висвітлено стан її вивчення у психологічних дослідженнях.

На *другому етапі*, на основі попереднього теоретичного аналізу проведено емпіричне дослідження з метою визначення психологічних умов розвитку толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів в умовах війни.

На *третьому етапі* здійснено аналіз і узагальнення отриманих результатів, оформлено текст кваліфікаційної роботи, перевірено на рівень унікальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання: 1) при організації ефективної підготовки й перепідготовки педагогів закладів загальної середньої освіти у питаннях розвитку їх толерантності в умовах війни; 2) при підготовці практичних психологів закладів освіти до вирішення проблем розвитку толерантності вчителів в умовах війни.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи. Результати дослідження розглядались на засіданнях кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, під час роботи проблемної групи «Актуальні питання психології освіти» і звітної конференції студентів і магістрантів цього ж університету 09-10 квітня 2025 р. Були зроблені доповіді на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теоретико-методичні засади наступності в освітньому процесі дошкільної та початкової освіти» (Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського, 12 листопада 2024 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Психологічна наука і практика: сучасні виклики та допомога особистості у кризових умовах» (Український

державний університет імені Михайла Драгоманова, 10 квітня 2025 р.).

Публікації. Результати кваліфікаційної роботи висвітлено у публікації (у співавторстві): Психологічні умови сформованості толерантності у педагогів закладу загальної середньої освіти. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії», 31 грудня 2024 р.. Збірник наукових праць. Переяслав, 2024. С. 51-53. http://conferences.neasmo.org.ua/uk/conf/117/cat/11_0,32/0,2_a.a.

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (47 позицій) та додатків, основний текст викладено на 52, а загальний – на 69 сторінках комп'ютерного набору.

ВИСНОВКИ

Робота, проведена у кваліфікаційному дослідженні, що носила теоретичний та емпіричний характер, дозволила визначити сутність психологічних умов, їх вплив на рівень розвитку толерантності вчителів, запропонувати для психологів освітніх закладів методичні рекомендації зі створення сприятливих психологічних умов розвитку толерантності вчителів. Отримані результати дають підстави для низки висновків.

Діяльність закладу освіти в умовах війни покликана не лише досягати освітніх цілей, але й багато у чому компенсувати руйнівні впливи тобто змінювати, формувати, підтримувати кожного з учасників освітнього процесу у його зусиллях на користь боротьби проти російської навали.

Встановлено, що поняття толерантності вживається у кількох значеннях: як психологічна стійкість і витривалість до негативних зовнішніх впливів; як система позитивних установок, особистісних і групових цінностей; як сукупність індивідуальних якостей педагога. Сутністю толерантності педагога виступає володіння вміннями та навичками толерантної взаємодії з усіма суб'єктами освітнього процесу. Педагогічна толерантність є соціальною категорією і проявляється в установці на прийняття й розуміння іншої людини, що впливає на ефективність праці вчителя, а також на доброзичливі взаємини з усіма суб'єктами освітнього процесу.

Показано, що структура толерантності педагога охоплює когнітивну (розуміння складності, багатоманітності, неосязності дійсності, уникнення домінування й тиску в сприйманні й тлумаченні інформації, визнання плюралізму думок), емоційну (позитивна спрямованість на іншу людину, почуття емпатії), поведінкову (вміння, навички, які забезпечують плюралізм думок, оцінок, емоцій) складові. Функціонал толерантності педагога спрямовується на мотивацію до сприйняття і розуміння нових знань, формування різнобарвної і багатоманітної картини дійсності, побудову

взаємин з навколишніми на засадах доброзичливості і прийняття, адаптацію до відмінних поглядів. З'ясовано, що розвиток толерантності проходить від початкового рівня терпимості, через готовність до розуміння інших на основі загальнолюдських цінностей та визнання за кожним права на власну думку до найвищих проявів здатності до критичного діалогу й розширення власного досвіду за рахунок осмислення різних позицій. У розвитку педагогічної толерантності виокремлено мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий, поведінковий блоки чинників.

Схарактеризовано особливості розвитку толерантності педагогів в умовах війни, що полягають у необхідності доповнення традиційних цілей – таких, як удосконалення проявів поважного ставлення педагога до відмінних від власних позицій, думок, цінностей, що притаманні учасникам освітнього процесу, тими завданнями, які дозволяють врахувати виклики війни, а саме: посилення здатності педагога витримувати значні нервово-емоційні навантаження, допомагати це робити всім учасникам освітнього процесу; подальше оволодіння здатністю долати негативні психоемоційні стани (пригнічення, тривоги, страху, депресії, гніву і агресії), що викликані ситуаціями невизначеності. Водночас умови війни накладають жорсткі межі на прояви толерантності педагогів стосовно ворога, його злочинних дій, фейків та пропаганди. Педагоги мають чітко усвідомлювати ті речі, які толеруватись не можуть.

Проаналізовано результати емпіричного дослідження, що виявили зниження толерантності педагогів, тенденцію до зростання нетерпимості (інтолерантності), що позначається як не завжди доброзичливе ставлення до навколишніх, несприйняття їхньої індивідуальності, зниження адаптаційних здібностей при взаємодії з людьми. Більше половини педагогів володіє підвищеною схильністю до стресів і конфліктів, більше третини – мають високу агресивність, що статистично достовірно перешкоджає розвитку толерантності. За умови підвищення здатності до самоконтролю рівень толерантності педагогів зростає. Відтак, вищезазначені емпіричні результати

дозволяють стверджувати, що психологічними умовами розвитку толерантності педагогів в умовах війни є: зниження схильності до стресів і конфліктів; подолання високого рівня агресивності у взаєминах; вдосконалення самоконтролю у спілкуванні.

Виходячи з отриманих емпіричних даних і аналізу психолого-педагогічної наукової літератури, розроблено методичні рекомендації для практичного психолога щодо розвитку толерантності у вчителів. Основні їх позиції наступні.

- Здійснити заходи з розроблення концепції та змісту програми розвитку педагогічної толерантності, проведення вихідної діагностики стану педагогічної толерантності та психологічних умов її розвитку, проведення групових та індивідуальних заходів за розробленою програмою, аналіз, оцінку, інтерпретацію результатів проведеної роботи.
- Спиратись на гуманістичний, індивідуальний, віковий, особистісний підходи, на ідеї педагогіки співробітництва, педагогіки толерантності, педагогіки ненасильства, педагогіки свободи тощо.
- Передбачити єдність когнітивної підготовки, особистісного розвитку і поведінкового тренування вчителів.
- Широко використовувати такі методичні форми розвитку толерантності, як міні-лекції, дискусії, групова робота (розробка проектів, діалог, дискусія, обговорення, мозковий штурм, рольові та ділові ігри), тренінгові вправи, тематичні бесіди, моделювання складних комунікативних і педагогічних ситуацій, творчі завдання.

Отже, лише системно побудована і теоретично підготовлена робота психолога закладу освіти з урахуванням умов війни дозволить педагогам залишатись толерантними до найскладніших учнів та їхніх батьків й водночас бути непримиренними до дій ворога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашнік В.О. Толерантність: філософсько-правові аспекти. Наукові записки Харківського економіко-правового університету. 2019. № 1 (22). С. 106-114.
2. Акименко Ю.Ф., Кириленко М.І., Лахтадир А.М., Одиниця В.В. Люди з досвідом війни. Гідність. Взаємодія. Посібник для тренера. Координаційний центр з психічного здоров'я Кабінету Міністрів України, 2023. 72 с.
3. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) [вид.2-ге, доп.]. Житомир: ПП «Рута», видавництво «Волинь», 2008. 232 с.
4. Бондарчук О.І., Карамушка Л.М. Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час (Україна-Польща-Ізраїль) для освітян та психологів: Серія міжнародних вебінарів. Вісник Національної академії педагогічних наук України, № 5(1), 2023. С. 1–4.
<https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5134>
5. Брюховецька О В. Особливості впливу толерантності до невизначеності на професійно важливі якості керівників освітніх організацій. Вчені записки університету «КРОК». 2021. №2(62). С.176-184.
<https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-176-184>
6. Брюховецька О.В. Психологія професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Інтерсервіс, 2018. 360 с.
7. Брюховецька О.В. Психологічні особливості формування етнічної толерантності персоналу освітніх організацій. Вісник післядипломної освіти. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2022. Вип. 20. С. 10-24.
Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vispdoso_2022_20_4.
8. Виклики толерантності в умовах російської воєнної агресії: матеріали Всеукраїнської науково-дискусійної платформи, яка приурочена

- до Міжнародного дня толерантності, м. Кропивницький, 16 листопада 2023 року. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. 239 с.
9. Волощук І.А., Вакуліна А.В. Розвиток толерантних якостей майбутніх вчителів в системі фахової підготовки. Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки. 2020, Випуск 7. С. 20-25.
 10. Вплив війни на діяльність вчителів та навчання учнів. URL: <https://womanmagazine-npp.com/en/2023/01/30/burnt-out-teachers-stressed-studentshow-the-war-affected-schools/>
 11. Гнатовська К.С. Формування толерантності у майбутніх педагогів у процесі навчання в закладах вищої освіти. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 88'2022. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. С.60-64.
 12. Грабовська І. О. Толерантність педагога в умовах соціальних викликів. Освіта і розвиток особистості. 2022. № 3(84). С. 58-62.
 13. Дуткевич Т.В. Формування софт скілз у майбутніх учителів методами інтерактивного навчання. Психологічне забезпечення інноваційних процесів у закладі вищої освіти: монографія. / [Т.В. Дуткевич, О.В. Савіцька, Н.П. Панчук, Н.М. Дідик]. Київ: КНТ, 2024. С. 100-130.
 14. Журавльова Л.П. Емпатійні детермінанти толерантності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2010_1/Zhuravlyova.htm
 15. Ільченко Р., Спіріна І., Коваленко Т. Психологічні наслідки військових травм для цивільного населення в Україні. Журнал «Наукові інновації та передові технології». №1(41), 2025. С. 1052-1064.
 16. Каменська І.С., Шевчук Л.Д. Психологія активних методів навчання у підготовці майбутніх вчителів середньої освіти та педагогів професійного навчання. Журнал «Наукові інновації та передові технології». №1(41), 2025. С. 820-833.
 17. Карпінська Р., Беяк В. Невротичні розлади під час війни та шляхи їх подолання. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.

2024. Вип. 19. С. 54-61. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2024.19.8> (дата звернення: 13.12.2024).
18. Кількість пацієнтів зі встановленим діагнозом ПТСР в Україні. Міністерство охорони здоров'я. URL: <https://moz.gov.ua/uk/kilkist-pacientiv-zi-vstanovlenim-diagnozom-ptsr-v-ukraini-zrostaе-scho-treba-znati-pro-posttravmatichnij-stresovij-rozlad> (дата звернення: 13.12.2024).
19. Кічук Н. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія як пріоритет педагогіки толерантності та особистісно-професійної підготовки майбутнього фахівця. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Педагогічні науки». Вип. 42. 2019. С.99-103.
20. Коваленко А.Б., Федосєєва І.В. Психологія розвитку толерантності підлітка: монографія. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Переяслав-Хмельницький: СКД, 2014. 329 с.
21. Косарева Г. Формування толерантного ставлення до дітей з особливими потребами у майбутніх логопедів. Інноватика у вихованні. 2019. Вип. 10. С. 176-182. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2019_10_24.
22. Куца О.І. Сутність толерантності як професійно важливої якості майбутнього перекладача. Збірник наукових праць "Педагогічні науки". Т.1. №61 (2012). С. 144-149.
23. Лагодзінська В.І. Вплив креативного потенціалу освітнього персоналу на його психічне здоров'я та суб'єктивне благополуччя в умовах війни та у повоєнні роки. Психологічний часопис. Т.10. № 4 (84). 2024. С. 44-57.
24. Лагутіна Ю. С. Психоемоційний стан педагогів в умовах війни. Актуальні проблеми психології. 2023. Т. 19. Вип. 4. С. 89-95.
25. Ломакін Г. Система соціально-психологічного супроводу людей, що зазнали наслідків травм війни. Психосоматична медицина та загальна практика. 2024. № 9(2). DOI: <https://doi.org/10.26766/pmgp.v9i2.508> (дата звернення: 09.12.2024).

- 26.Лосієвська О.Г. Психологічні засади розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю : монографія. Київ: ПВТП «LAT&K», 2020. 320 с.
- 27.Марута Н. Психосоматичні стани під час війни. Український медичний часопис, 2022. 5 (151). URL: <https://www.umj.com.ua/article/233846/psihosomatichnistani-pid-chas-vijni> (дата звернення: 03.01.2025).
- 28.Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 150 с.
- 29.Науково-методичні основи психологічного супроводу діяльності вчителя в умовах реформування освіти (діагностика і корекція). Практичний посібник. / авт. кол.; за наук. ред. В. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, 2022. 192 с.
- 30.Ненасильницьке спілкування у школі – міф чи реальність? Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/11/17/238924/>
- 31.Овдієнко І. Вплив негативних психічних станів на функціонування та діяльність особистості: психодіагностичний аспект. Психологічний часопис. Т.10. № 3 (83). 2024. С. 43-58.
- 32.Омельченко Я.М. Особливості психологічної допомоги дітям вимушено переселених осіб в умовах війни. Психологічний часопис. Т.10. № 4 (84). 2024. С. 19-30.
- 33.Організація діяльності закладів освіти в умовах воєнного стану. З досвіду роботи освітян міста Києва : навч.- метод. посіб. / Упоряд.: Фіданян О.Г., Войцехівський М.Ф., Івашньова С.В. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. 600 с.
- 34.Павленко Г. В. Толерантність до невизначеності як ресурс психологічного благополуччя студентів. [Електронний ресурс]. Актуальні проблеми психології. 2019. Т. 7. Вип. 47. С. 208-219. Режим доступу: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i47/20.pdf>

- 35.Пасічник Н. О., Ріжняк Р.Я. Формування толерантності в майбутніх експертів освітнього процесу закладів освіти. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки, №212, 2024. С. 36-44. <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-212-36-44>
- 36.Пиголенко І. В., Пиголенко Ю. А., Кукса К. М. Вплив воєнного конфлікту на психічне здоров'я українців. Габітус. 2023. Вип. 45. С. 243-248. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.45.40> (дата звернення: 14.12.2024).
- 37.Порядин Є.В. Соціально-психологічний тренінг як метод розвитку професійної толерантності майбутніх соціальних працівників. Плекаємо особистість : наук.-метод. альманах. Вип. 7. Полтава, Лубни: Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка», 2024. С. 91-96.
- 38.Потапчук Т., Клепар М. Толерантність та педагогіка толерантності: проблеми наукових досліджень. Гірська школа українських Карпат. № 22 (2020). С. 26-30.
- 39.Психологія педагогічної взаємодії: інтегративний підхід: монографія / за ред. В. Л. Зливкова, С.О. Лукомської. Київ, 2019. 259 с.
- 40.Соловей О.М. Соціальна толерантність у педагогічній діяльності: теоретичні основи та методики. Львів: Видавництво ЛНУ, 2019. 145 с.
- 41.Чуйко Г., Чаплак Я., Колтунович Т. Толерантність до невизначеності у ситуації війни. Психологічний часопис, №10(1), 2024, С.18–30. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.2>
- 42.Шиловська О.М. Особливості прояву толерантності до невизначеності серед педагогів різного віку в умовах війни. Журнал «Наукові інновації та передові технології». №11(39), 2024. С. 1962-1974.
- 43.Шостаківська Н., Маліновський А. Вплив військових дій на життєдіяльність цивільного населення. Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 20-21 квітня 2023 р.). Тернопіль, 2023. С. 163–164. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/>

41124/2/MCTD_2023_Shostakivska_N-The_impact_of_hostilities_163-164.pdf (дата звернення: 11.12.2024).

44. Chuyko H., Chaplak Y., Komisaryk M. Peculiarities of manifestatio of communicative tolerance of students in the conditions of quarantine insulation. Psychological journal, № 8 (3), 2022. 27-45. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.3.3>
45. Dewey John Democracy and Education. A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2001. 368 p.
46. GoogleПерекладач
<https://translate.google.com/?hl=uk&sl=en&tl=uk&text=tolerate&op=translate>
47. Teaching Steps To Tolerance [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.museumoftolerance.com>